

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

رساله‌ی تحصیلی مقطع دکتری

زبان و ادبیات فارسی

مقاله‌شناسی توصیفی – انتقادی فردوسی و شاهنامه از

سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۸۰

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدجعفر یاحقی

استادان مشاور:

سرکار خانم دکتر مه‌دخت پورخالقی چترودی

جناب آقای دکتر محمد تقوی

دانشجو :

مرضیه خافی

تابستان ۱۳۹۱

این رساله در قطب علمی فردوسی‌شناسی و ادبیات خراسان تدوین شده است.

تقدیم بہ

روح پاک بزرگ مرد استاد
شادروان دکتر غلامحسین یوسفی
کہ ہرگز نذیدمش

آما
مہربانی و عظمتش را
در نگاه و کلام و کردار
دو شاگردش

استادانم
دکتر محمد جعفریاحقی

و

دکتر مہ دخت پور خالقی پترودی
بارہا و بارہا دیدہ ام!

باسمه تعالی □□□

مشخصات رساله‌ی تحصیلی دانشجویان □□□□□□□□

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله: مقاله‌شناسی توصیفی - انتقادی فردوسی و شاهنامه از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۸۰

نام نویسنده: مرضیه خافی

نام استاد راهنما: جناب آقای دکتر محمدجعفر یاحقی

نام استادان مشاور: سرکار خانم دکتر مه‌دخت پورخالقی چترودی و جناب آقای دکتر محمد تقوی

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی	گروه: زبان و ادبیات فارسی	رشته‌ی تحصیلی: زبان و ادبیات فارسی
تاریخ تصویب: ۱۳۸۹/۱۱/۱۰	تاریخ دفاع: ۱۳۹۱/۵/۴	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد ☐ دکتری ☒	تعداد صفحات: ۷۲۸	

چکیده‌ی رساله

یکی از ضروری‌ترین پژوهش‌ها و مطالعات بنیادی در عرصه‌ی فردوسی‌شناسی و شاهنامه‌پژوهی شناسایی، معرفی و بررسی آثاری است که در پیوند با فردوسی و شاهنامه نوشته شده است. شناخت توصیفی و انتقادی مقالات این حوزه به منظور مراجعه و استفاده و نیز پرهیز از دوباره‌کاری و انجام کارهای موازی ضروری است و جاهای خالی پژوهش نیز در این شیوه مشخص می‌گردد. در این رساله به معرفی و بررسی انتقادی ۱۰۷۰ مقاله‌ی مرتبط با فردوسی و شاهنامه از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۸۰ پرداخته شده است. هر مقاله در سه بخش مضامین اصلی، منابع اصلی و نقد و نظر معرفی و بررسی شده و بازتاب مقالات اصیل در دیگر مقالات بازنموده شده است. مهم‌ترین آسیب‌های مقالات دهه‌ی هفتاد از این قرار است: بی‌توجهی به پیشینه‌ی پژوهش، استفاده از چاپ‌های نامعتبر، به کارگیری زبان نامناسب، توصیفی و سطحی بودن، پراکندگی و عدم انسجام، تکرار، تحمیل معنا به متن، ناآشنایی با داستان‌ها و شخصیت‌های شاهنامه، غیر علمی بودن برخی از مقالات انتقادی، ناهماهنگی عنوان با محتوا، پرداختن به مطالب حاشیه‌ای و نامربوط و ذکر نکردن یا ذکر ناقص منابع، چاپ مورد استفاده و شماره‌ی ابیات.

امضای استاد راهنما:	کلید واژه‌ها: ۱- شاهنامه ۲- فردوسی ۳- مقاله ۴- نقد ۵- دهه‌ی هفتاد
تاریخ:	

فهرست

۷	پیشگفتار
۱۳	مقدمه
۲۱	فصل اول: زندگی‌نامه، شخصیت و مقام فردوسی
۸۲	فصل دوم: متن‌شناسی شاهنامه
۸۲	الف) دستنویس‌های شاهنامه
۸۲	دستنویس فلورانس
۸۹	دستنویس سعدلو
۹۱	دستنویس شاه طهماسبی
۱۰۰	دستنویس بایسنقری
۱۰۲	دیگر دستنویس‌ها
۱۰۸	ب) منابع شاهنامه
۱۲۸	ج) تصحیح شاهنامه
۱۷۱	فصل سوم: اسطوره‌شناسی شاهنامه
۱۸۷	فصل چهارم: تحلیل‌های داستانی شاهنامه
۱۸۷	رستم و اسفندیار
۱۹۲	رستم و سهراب
۲۰۵	اسفندیار
۲۰۷	سیاوش
۲۱۳	زال
۲۱۵	ضحاک و فریدون
۲۲۰	پیران
۲۲۱	رستم
۲۲۷	افراسیاب
۲۲۹	بیژن و منیژه
۲۳۶	بارید
۲۳۸	کاوه
۲۴۰	مانی
۲۴۱	سودابه

۲۴۳	مزدک
۲۴۵	نوش‌زاد
۲۴۶	شخصیت‌ها و داستان‌های گوناگون
۲۷۴	فصل پنجم: پژوهش‌های زبانی شاهنامه
۲۷۴	الف) واژه‌های شاهنامه
۳۰۰	ب) بیت‌های شاهنامه
۳۱۴	فصل ششم: نام‌شناسی شاهنامه
۳۱۴	الف) جای‌نام‌ها در شاهنامه
۳۲۱	ب) نام اشخاص شاهنامه
۳۲۵	فصل هفتم: وجوه ادبی شاهنامه
۳۳۹	فصل هشتم: بررسی مفاهیم شاهنامه
۴۳۰	فصل نهم: پژوهش‌های تطبیقی شاهنامه
۴۳۰	الف) بررسی تطبیقی شاهنامه با آثار فارسی
۴۶۱	ب) بررسی تطبیقی شاهنامه با آثار غیر فارسی
۴۹۶	فصل دهم: شاهنامه در خارج از مرزهای ایران
۵۲۰	فصل یازدهم: معرفی و نقد آثار مرتبط با شاهنامه و فردوسی
۵۲۰	تراژدی قدرت در شاهنامه (مصطفی رحیمی)
۵۲۲	سخنرانی شاملو در برکلی
۵۲۴	دیباچه‌ی نوین شاهنامه (بهرام بیضایی)
۵۲۵	آفرین فردوسی (محمدجعفر محجوب)
۵۲۷	زندگی‌نامه‌ی فردوسی (شاپور شهبازی)
۵۲۸	معجم شاهنامه (علوی طوسی، تصحیح حسین خدیوچم)
۵۳۰	سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی (محمدامین ریاحی)
۵۳۱	حماسه و آشوب (دیک دیویس)
۵۳۳	نامه‌ی نامور (محمدعلی اسلامی‌ندوشن)
۵۳۵	فرهنگ شاهنامه (فریتس ولف)
۵۳۷	فردوسی (محمدامین ریاحی)
۵۳۹	سایه‌های شکارشده (بهمن سرکاراتی)
۵۴۰	شاهنامه و فردوسی (رکن‌الدین همایون‌فرخ)
۵۴۱	شاهنامه‌ی فردوسی و فلسفه‌ی تاریخ ایران (مرتضی ثاقب‌فر)
۵۴۲	نمایش رستم و سهراب (پری صابری)

۵۴۳	داستان سیاووش (تصحیح عبدالعلی ادیب برومند)
۵۴۴	شاهنامه (تصحیح پرویز اتابکی)
۵۴۷	شاهنامه نسخه‌ی فلورانس (گزارش عزیزالله جوینی)
۵۵۰	بلور کلام فردوسی (رحیم رضازاده‌ملک)
۵۵۱	بوسه بر خاک پی حیدر (علی ابوالحسنی)
۵۵۳	نهادینه‌های اساطیری در شاهنامه‌ی فردوسی (مهوش واحد دوست)
۵۵۴	واژه‌نامه‌ی شاهنامه (پرویز اتابکی)
۵۵۷	شاهنامه‌ی فردوسی همراه با خمسه‌ی نظامی (با مقدمه‌ی فتح‌الله مجتبیایی)
۵۵۸	رستم و سهراب (غلام‌محمد طاهری مبارکه)
۵۶۰	شاهنامه‌ی فردوسی (تصحیح مصطفی جیحونی)
۵۶۱	شاهنامه‌ی فردوسی (تصحیح و توضیح ملک‌الشعرا بهار)
۵۶۳	شرح شاهنامه (مهری بهفر)
۵۶۵	بنیادهای اسطوره و حماسه‌ی ایران (جهانگیر کوورجی، ترجمه‌ی جلیل دوستخواه)
۵۶۸	دیگر آثار
۶۰۶	فصل دوازدهم: گزارش همایش‌های مرتبط با شاهنامه و فردوسی
۶۱۱	فصل سیزدهم: مقالات گوناگون
۶۵۷	نتیجه‌گیری
۶۸۱	جدول‌ها
۶۸۱	جدول توزیع موضوعی مقالات
۶۸۲	جدول توزیع زمانی مقالات
۶۸۳	نمودارها
۶۸۳	نمودار توزیع موضوعی مقالات
۶۸۴	نمودار توزیع زمانی مقالات
۶۸۵	نمایه‌ها
۶۸۵	نمایه‌ی عنوان مقالات
۶۹۹	نمایه‌ی نام نویسندگان
۷۰۷	نمایه‌ی عنوان نشریات و مجموعه مقالات
۷۱۱	فهرست مقالات یافت نشده
۷۱۳	منابع و مأخذ

پیشگفتار

امروزه ضرورت و اهمیت تدوین کتاب‌شناسی‌ها و مقاله‌شناسی‌ها بر هیچ‌کس پوشیده نیست. یکی از ضروری‌ترین پژوهش‌ها و مطالعات بنیادی در عرصه‌ی فردوسی‌شناسی و شاهنامه‌پژوهی، شناسایی و معرفی آثاری است که در پیوند با فردوسی و شاهنامه نوشته شده است. شناخت توصیفی و انتقادی مقالات این حوزه که در مجلات مختلف به چاپ رسیده، به دو منظور مهمّ مراجعه و استفاده و نیز پرهیز از دوباره‌کاری از ضروریات است. در سال ۱۳۸۷ زهرا سیّد یزدی در رساله‌ی دکتری خویش به معرفی و بررسی انتقادی ۱۰۰۷ مقاله‌ی مرتبط با فردوسی و شاهنامه تا پایان سال ۱۳۷۰ پرداخته است. در رساله‌ی حاضر در ادامه‌ی آن پژوهش به معرفی و بررسی ۱۰۷۰ مقاله‌ی دیگر که در سال‌های ۱۳۷۱ تا پایان سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده - براساس فهرست مقالات فارسی و کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه تألیف ایرج افشار- پرداخته شده است. هر مقاله در سه بخش مضامین اصلی، منابع اصلی و نقد و نظر معرفی و بررسی شده و تأثیرات و بازتاب‌های مقالات اصیل در دیگر مقالات بازنموده شده است.

سؤالات تحقیق

- روند انتشار مقالات در دهه‌ی هفتاد نسبت به سال‌های پیش از آن چگونه است و چه عواملی در گسترش انتشار مقالات مؤثر بوده است؟
- کیفیت مقالات دهه‌ی هفتاد از جهات مختلف چگونه ارزیابی می‌شود؟
- برجسته‌ترین رویکردهای شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد کدامند و علل برجستگی این رویکردها چیست؟
- مقالات دهه‌ی هفتاد تا چه میزان دارای ساختار و پیکره‌ای علمی و روشمند هستند؟

پیشینه‌ی تحقیق

- فرهنگ سعدی‌پژوهی تألیف کاووس حسن‌لی با موضوع «کتاب‌شناسی و مقاله‌شناسی آثار سعدی» که در سال ۱۳۸۰ چاپ و منتشر شده است.
- رساله‌ی دکتری زینب نوروزی با موضوع «معرفی و نقد ۵۶۰ مقاله درباره‌ی نظامی» به شیوه‌ی فرهنگ سعدی‌پژوهی در سال ۱۳۸۵.

- رساله‌ی دکتری زهرا سید یزدی در سال ۱۳۸۷ که در آن ۱۰۰۷ مقاله درباره‌ی فردوسی و شاهنامه به شیوه‌ی توصیفی-انتقادی و به شیوه‌ی فرهنگ سعدی پژوهی معرفی و بررسی شده است. (پژوهش حاضر دنباله‌ی این کار است).
- فهرست مقالات فارسی ایرج افشار (جلد ششم ۱۳۷۱-۱۳۷۶ و جلد هفتم ۱۳۷۷-۱۳۸۳).
- کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه (از آغاز نوشته‌های پژوهشی تا سال ۱۳۸۵) تألیف ایرج افشار.

ضرورت تحقیق

آثاری که دربرگیرنده‌ی کلیه‌ی منابع، مراجع و مقاله‌ها با موضوعی ویژه و همچنین تحلیل و نقد آنها باشد، همواره مورد نیاز و توجه پژوهشگران ادب فارسی بوده است. امروزه ضرورت و اهمیت‌تهیه‌ی کتاب‌شناسی‌ها و مقاله‌شناسی‌ها- به‌ویژه از نوع تحلیلی و روشنگر- بر هیچ پژوهشگر و نویسنده‌ای پوشیده نیست. در بیشتر این آثار مانند فهرست مقالات فارسی و کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه تألیف ایرج افشار تنها مشخصات ابتدایی کتاب‌ها و مقالات مانند عنوان، نام‌نویسنده، زمان و محل انتشار ارائه شده و پرسش‌های گوناگونی بی‌پاسخ مانده است. این‌گونه تحقیقات در عین ارزشمندی تنها جستجو را برای جوینده آسان‌تر می‌کند و چیزی از محتوای کتاب و مقاله به دست نمی‌دهد. در اختیار داشتن تحلیل و بررسی یک پژوهش و آگاهی از محتوا و ارتباط آن با مقالات پیش و پس از آن محققان را به منبع اصلی پژوهش‌ها رهنمون می‌شود و کارهای موازی و جاهای خالی پژوهش را نیز مشخص می‌کند. شاهنامه نیز به دلیل اهمیت بسیار به چنین پژوهشی نیازمند است. در سال ۱۳۸۷ زهرا سید یزدی در رساله‌ی دکتری خود به معرفی و بررسی انتقادی مقالات مرتبط با فردوسی و شاهنامه تا پایان سال ۱۳۷۰ پرداخته است. از این‌رو پژوهش حاضر در ادامه‌ی آن کار ضروری به نظر می‌رسد و کار ایشان را تکمیل می‌کند. چنین مجموعه‌ای کار پژوهشگران را آسان‌تر و آنان را از مراجعه به شماره‌های مختلف مجلات گوناگون بی‌نیاز می‌کند.

فرضیه‌ها

- رویکرد به شاهنامه پژوهی در دهه‌ی هفتاد نسبت به سال‌های پیش از آن شتاب چشمگیری به خود گرفته است. شاهنامه پژوهی با برپایی کنگره‌ی جهانی بزرگداشت فردوسی (هزاره‌ی تدوین شاهنامه- دی ماه ۱۳۶۹) در دانشگاه تهران حرکتی رو به رشد را آغاز کرد که همچنان ادامه دارد.
- به رغم کمیت بالای مقالات مربوط به فردوسی و شاهنامه در دهه‌ی هفتاد آن دسته از مقالات که حاوی نکته‌ای تازه و متضمن نوآوری در موضوع و نتیجه باشد، زیاد نیست. مقالات

نسبتاً زیادی دو خصوصیت ناروشمندی و انشاپردازی غیر علمی را داراست و گاه برخی از آنها جز در شیوهی انشاپردازی تفاوتی با هم ندارند.

- مضامین و موضوعات مقالات پیرامون شاهنامه و فردوسی در دهه‌ی هفتاد دارای تنوع قابل توجهی است. در این میان موضوعات زیر بیشترین تعداد مقالات را به خود اختصاص داده‌اند:

۱- نقد کتاب‌ها و مقالات پیرامون شاهنامه

۲- متن‌شناسی شاهنامه

۳- داستان‌های شاهنامه و تحلیل آنها

۴- اساطیر شاهنامه

- با گسترش انتشار مجلات علمی- پژوهشی و دانشگاهی و ضرورت پیروی نویسندگان مقالات از شیوه‌نامه‌ی این مجلات به ویژه در سال‌های پایانی دهه‌ی هفتاد، بیشتر مقالات دارای ساختار و پیکره‌ای علمی هستند؛ یعنی دارای چکیده (فارسی و بعضاً انگلیسی)، کلیدواژه، نتیجه، ارجاعات و یادداشت‌های مفید و ذکر منابع و مأخذ به صورتی دقیق است. البته در میان مقالات این دهه تعداد زیادی نیز فاقد ساختار علمی است و گاه در آنها هیچ‌گونه ارجاع و منبع و مأخذی وجود ندارد.

اهداف

- احصا و توصیف و تحلیل و نقد مقالات منتشر شده درباره‌ی فردوسی و شاهنامه از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۸۰.

- بررسی رویکردهای شاهنامه‌پژوهی و فردوسی‌شناسی در مقاله‌های این دوره.

- بررسی و نشان دادن تأثیرات و بازتاب‌های مقالات اصیل در مقالات و پژوهش‌های بعدی.

- نشان دادن جاهای خالی در زمینه‌ی شاهنامه‌پژوهی و اولویت‌بندی این ضرورت‌ها با توجه به نیازهای پژوهشی.

روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله کتابخانه‌ای و توصیفی است. بدین ترتیب که ابتدا اطلاعات شناسنامه‌ای مقالات در بازه‌ی زمانی موردنظر بر مبنای فهرست مقالات فارسی ایرج افشار (جلد ششم، ۱۳۷۱-۱۳۷۶ و جلد هفتم، ۱۳۷۷-۱۳۸۳) و نیز کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه (از آغاز نوشته‌های پژوهشی تا سال ۱۳۸۵) تألیف ایرج افشار استخراج شد. سپس با مراجعه به کتابخانه‌های مختلف از جمله کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، کتابخانه‌ی دانشکده‌ی الهیات و کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه فردوسی، کتابخانه‌ی

مرکزی و آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی، کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه‌ی ملی و مرکز اسناد، کتابخانه‌ی فرهنگستان زبان و ادب فارسی و کتابخانه‌ی بنیاد دایره-المعارف بزرگ اسلامی و نیز پایگاه‌های اینترنتی از جمله پایگاه مجلات تخصصی نور، بانک اطلاعات نشریات کشور و مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی مقالات مورد نظر گردآوری شد. از میان ۱۰۹۳ مقاله - علی‌رغم تمام تلاش‌ها و جستجوها- ۲۳ مقاله یافت نشد که سیاهه‌ی آنها در پایان رساله آمده است.

روش تدوین

پس از مطالعه‌ی دقیق مقالات، هر مقاله در چند بخش شامل مشخصات مقاله (عنوان مقاله، نام نویسنده، عنوان نشریه یا مجموعه مقاله، زمان چاپ و شماره‌ی صفحات)، یادکرد چاپ و یا چاپ‌های قبلی و بعدی مقاله در صورت وجود، کلیدواژه‌ها (در صورتی که مقاله‌ای فاقد واژگان کلیدی بوده، نگارنده کلیدی‌ترین واژه‌های مقاله را استخراج و ثبت کرده است.)، مضامین اصلی که محوری‌ترین مباحث هر مقاله است، منابع اصلی مورد استفاده و نقد و نظر که بخش اصلی کار است و در آن به مسائلی چون تازه یا تکراری بودن موضوع مقاله، سازگاری یا عدم سازگاری عنوان با محتوا، ایرادهای محتوایی و ساختاری و ... پرداخته شده، معرفی و ارزیابی شد. در قسمت بازتاب‌ها نیز مقالاتی که از مقاله‌ی موردنظر بهره برده یا به نقد آن پرداخته‌اند، معرفی شده است. آن‌گاه مقالات براساس موضوع، فصل‌بندی و در فصل‌ها براساس تاریخ چاپ تنظیم شده است تا از این طریق فضل تقدّم در طرح هر مطلب مورد توجه قرار گیرد. مقالات از ابتدا تا انتها شماره‌گذاری شده و در بخش نقد و نظر در صورتی که موضوعی تکرار شده باشد، به شماره‌ی اولین مقاله‌ای که درباره‌ی آن موضوع توضیح داده شده، ارجاع شده است. مقالاتی که چاپ دوم یا چندم آنهاست و پیش از دهه‌ی هفتاد در نشریات و مجموعه مقالات به چاپ رسیده و در رساله‌ی زهرا سیدیزدی بررسی شده، با علامت ستاره مشخص شده است. در بررسی مقالاتی که دو یا چند چاپ داشته‌اند، چاپ نخستین آنها مورد نظر بوده، مگر در مواردی که دسترسی به چاپ نخست مقاله ممکن نشده باشد. در بررسی مقالات چند قسمتی که هر بخش آن در شماره‌ای از مجله به چاپ رسیده، ذکر منابع اصلی و نقد نظر در بخش پایانی مقاله صورت گرفته است. در تمام رساله در بخش نقد و نظر هر جا بیتی از شاهنامه نقل شده جای آن در چاپ خالقی مطلق و همکارانش مشخص شده است؛ مثلاً (خالقی مطلق، ۱۲/۲/۵۰-۵۲) که به ترتیب از راست به چپ شامل شماره‌ی جلد، صفحه یا صفحات و بیت یا ابیات موردنظر است. نیز ذکر نشانی اشکالات تاپیی به ترتیب شامل شماره‌ی صفحه، شماره‌ی ستون (در صورت ستون‌بندی) و شماره‌ی سطر مورد نظر است؛ به عنوان نمونه: فرودسی (فرودسی، ۲۵/۲/۱۴). نشانه‌های اختصاری استفاده شده در این رساله از این قرار است: ص (صفحه)، صص (صفحات)، ج (جلد)، چ (چاپ)، س (سال)، ش (شماره)، پ (پاورقی)، م (مقاله) و ← (رجوع کنید به).

در یافتن پیشینه‌ی هر پژوهش و ارجاع به آن از رساله‌ی خانم زهرا سیدزیدی بهره‌های فراوان برده شده است. هرچند حوزه‌ی کار این رساله دهه‌ی هفتاد است، از پژوهش‌های دهه‌ی اخیر و به ویژه پژوهش‌های جدید غفلت نشده و ارجاعات لازم به پژوهش‌های بعدی ذیل هر موضوع در جای خود داده شده است. در مقدمه به طرح مباحثی از جمله جریان‌های مهم و تأثیرگذار و مهم‌ترین رویکردهای شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد پرداخته شده است.

متن اصلی رساله شامل ۱۳ فصل است. نخستین فصل (زندگی‌نامه، شخصیت و مقام فردوسی) دربرگیرنده‌ی مقالاتی در ارتباط با زندگی‌نامه‌ی فردوسی از جمله تاریخ وقایع مهم در زندگی وی، مذهب او، انگیزه‌های او در سرایش شاهنامه، چگونگی تدوین شاهنامه، حامی فردوسی در نظم شاهنامه، ارتباط او با سلطان محمود و ماجرای صلح و هجوانه، افسانه‌های رایج درباره‌ی او، اوضاع زمانه و طوس زادگاه فردوسی، آرامگاه فردوسی، نظر دیگران درباره‌ی فردوسی و دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی تعیین روزی به عنوان روز فردوسی است. فصل دوم (متن‌شناسی شاهنامه) است که خود شامل سه بخش است: دستنویس‌های شاهنامه (معرفی و میزان اعتبار و اصالت دستنویس فلورانس، معرفی نسخه‌ی سعدلو، سرگذشت و ماجرای بازگشت شاهنامه‌ی شاه طهماسبی و معرفی دیگر نسخ خطی و چاپی شاهنامه، منابع شاهنامه (مسأله‌ی تعدد منابع شاهنامه یا انحصار آن به شاهنامه‌ی ابومنصوری، استفاده یا عدم استفاده‌ی فردوسی از روایات شفاهی و شاهنامه‌های تألیف شده پیش از فردوسی) و مقالات مرتبط با تصحیح شاهنامه (دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی ضبط پاره‌ای از واژه‌ها، ابیات الحاقی، ترتیب ابیات، چاپ‌های مختلف شاهنامه و نقش و اهمیت شاهنامه‌ی بنداری در تصحیح شاهنامه)، در فصل سوم (اسطوره‌شناسی شاهنامه) مقالاتی جای دارند که در آنها به شناسایی عناصر اساطیری شاهنامه و پیشینه‌ی اساطیری برخی از شخصیت‌ها و چگونگی و سیر تحول شخصیت‌های اساطیری به حماسی پرداخته شده است. چهارمین فصل (تحلیل‌های داستانی شاهنامه) شامل مقالاتی است که به بازنویسی داستان‌های شاهنامه، کند و کاو در لایه‌های درونی داستان‌ها، حوادث و شخصیت‌ها پرداخته‌اند. در فصل پنجم مقالات مرتبط با «پژوهش‌های زبانی شاهنامه» بررسی شده که شامل شرح و توضیح و گشودن گره معنایی واژگان و یا ابیاتی از شاهنامه است. فصل ششم (نام‌شناسی شاهنامه) دربرگیرنده‌ی مقالات مختلفی درباره‌ی نام مکان‌ها و وجه تسمیه‌ی نام و لقب اشخاص است. در فصل هفتم به بررسی مقالات در ارتباط با «وجوه ادبی شاهنامه» از جمله مسائل مرتبط با فصاحت و بلاغت، آرایه‌های ادبی، ردیف و قافیه و آهنگ کلام پرداخته شده و هشتمین فصل (بررسی مفاهیم شاهنامه) به بررسی مفاهیم مختلف شاهنامه اختصاص دارد. فصل نهم مشتمل بر «پژوهش‌های تطبیقی شاهنامه» در دو بخش تطبیق داستان‌ها و شخصیت‌های شاهنامه با آثار فارسی و آثار غیر فارسی است. در دهمین فصل (شاهنامه در خارج از مرزهای ایران) مقالاتی که ترجمه‌ها و تحقیقات شاهنامه‌پژوهی را در دیگر ملل معرفی کرده‌اند گرد آمده است. فصل یازدهم (معرفی و نقد آثار مرتبط با شاهنامه و فردوسی) مشتمل بر مقالاتی

است که با موضوع معرفی و بررسی کتاب، مقاله، نمایش و نمایش‌نامه و سخنرانی در ارتباط با شاهنامه نگاشته شده است. «گزارش همایش‌های مرتبط با شاهنامه و فردوسی» عنوان دوازدهمین فصل است و در فصل آخر مقالاتی که به طرح موضوعات مختلفی پرداخته‌اند و یا مقالاتی مرتبط با موضوعی خاص که به سبب شمار اندک قابلیت اختصاص فصلی جداگانه را نداشته‌اند، تحت عنوان «مقالات گوناگون» گردآوری شده است. لازم به تذکر است مقالاتی که قابلیت قرار گرفتن در چند فصل مختلف را داشت، ناگزیر در فصلی قرار گرفته که ارتباط بیشتری با آن داشته است. در بخش نتیجه‌گیری به ارائه‌ی نتایج آماری، ارزیابی مجلات و دسته‌بندی مهم‌ترین آسیب‌های مقالات دهه‌ی هفتاد با ذکر نمونه پرداخته و نیز به محاسن مقالات اشاره شده است.

در بخش پایانی رساله، نتایج بررسی به صورت جدول و نمودار در دو حوزه‌ی توزیع موضوعی و توزیع زمانی مقالات بازنموده شده است. سه فهرست نیز براساس ترتیب الفبایی عنوان مقالات، نام نویسندگان و عنوان نشریات و مجموعه مقالات با ارجاع به شماره‌ی مقالات مربوط به جهت تسهیل امر جستجو و یافتن مقالات در رساله، به آخر کار ضمیمه شده است. فهرستی از کتاب‌ها و مقالاتی که در نقد مقاله‌های دهه‌ی هفتاد از آنها استفاده شده، در پایان رساله آمده است.

***

بر خود لازم می‌دانم از زحمات استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمدجعفر یاحقی که در سمت استاد راهنما همواره با حوصله و دقت راهنمای من بودند و همچنین از استادان گرامی سرکار خانم دکتر مه‌دخت پورخالقی چترودی و جناب آقای دکتر محمد تقوی که در مقام استاد مشاور با راهنمایی‌ها و تذکرات خویش سبب بهبود کار شدند، سپاسگزاری و قدردانی کنم. همچنین از سرکار خانم دکتر زهرا سیدیزدی که سخاوتمندانه نسخه‌ای از رساله‌ی خود را در اختیار من گذاشتند، سپاسگزارم. نیز از تمامی استادان ارجمند گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی که در این سال‌ها در سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری از محضرشان بهره‌ها برده‌ام و خانواده‌ام که در طول سالیان تحصیل همواره مشوق من بوده‌اند، متشکرم.

علامه محمد قزوینی می‌گوید: «هر ایرانی در هر طبقه و درجه‌ای که باشد نسبت به حال خود مقدار عظیمی از ملیت خود را مدیون فردوسی است و این از بدیهیات اولیه است و تکلیف وجدانی هر ایرانی است که به هر وسیله‌ای که می‌تواند کمکی برای ساختن مقبره‌ی فردوسی و اعلای ذکر او و نشر مناقب و محامد او و تخلید نام متبرک او بنماید». امید که این کار کوچک مصداق این سخن قرار گیرد؛ هر چند:

چو قطره بر ژرف دریا بری   به دیوانگی ماند این داوری

مرضیه خافی

تابستان ۱۳۹۱

مقدمه

شاهنامه‌پژوهی به معنای مجموعه‌ی پژوهش‌های مرتبط با فردوسی و شاهنامه با بهره‌گیری از علوم و آگاهی‌های لازم به عنوان یک جریان ادبی اگرچه با فراز و نشیب‌هایی روبه‌رو بوده، به طور مستمر ادامه داشته و از عوامل گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر پذیرفته است. در سال ۱۳۶۹ با برگزاری کنگره‌ی جهانی بزرگداشت فردوسی در تهران و گرد هم آمدن شاهنامه‌پژوهان برجسته‌ی ایرانی و خارجی، تحقیقات شاهنامه‌شناسی جان تازه‌ای گرفت و شاهنامه‌پژوهی حرکت رو به رشد خود را که تا امروز ادامه دارد آغاز کرد؛ به گونه‌ای که شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد نسبت به سال‌های پیش از آن شتاب چشمگیری به خود گرفته و تعداد مقالات این دهه (۱۰۹۳ مقاله) به تنهایی از تمام مقالات منتشر شده در هفتاد سال پیش از آن (۱۰۰۷ مقاله) بیشتر است.

به رغم کمیت بالای مقالات این دهه، کیفیت آنها در وضع چندان مطلوبی نیست و در کنار آثار ارزشمند - به ویژه در سال‌های پایانی این دهه - بسیاری آثار تکراری، ضعیف و کم‌ارزش به لحاظ محتوا و ساختار نیز پدید آمده که گاه جز در شیوه‌ی انشاپردازی تفاوتی با هم ندارند. با گسترش انتشار مجلات علمی-پژوهشی و دانشگاهی و ضرورت پیروی نویسندگان از شیوه‌نامه‌ی این مجلات - به ویژه در سال‌های پایانی دهه‌ی هفتاد - مقالات ساختار و پیکره‌ای علمی دارند؛ یعنی دارای چکیده، کلیدواژه، نتیجه، یادداشت‌های مفید و منابع و مأخذ به صورتی دقیق است؛ اما بخش بزرگی از مقالات این دهه فاقد ساختار علمی است و گاه هیچ‌گونه ارجاع و منبع و مأخذی در آنها وجود ندارد.

مقالاتی که در این رساله به بررسی آنها پرداخته شده در ۱۱۰ عنوان مجله و ۴۹ مجموعه مقاله به شرح زیر منتشر شده است:

۱- مجلات و نشریات

مجلات این دوره شامل مجلات دانشگاهی و غیر دانشگاهی است؛ به عنوان نمونه از میان مجلات دانشگاهی و علمی - پژوهشی می‌توان به پژوهش‌نامه‌ی دانشکده‌ی ادبیات شهید بهشتی، زبان و ادب (دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه علامه طباطبایی)، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی مشهد، نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اصفهان، نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی تبریز، نامه‌ی فرهنگستان و نامه‌ی ایران باستان اشاره کرد. بعضی مجلات غیر دانشگاهی این دوره عبارتند از: آینده، آدینه، کلک، هستی، نشر دانش، بخارا، کیهان فرهنگی، گلچرخ، کاوه، سیمرخ، ره‌آورد، دانش، شعر، ایران‌شناسی، ایران‌نامه، ادبیات داستانی و ...

از میان مقالات بررسی شده ۵۰ مقاله، یعنی تنها حدود ۵٪ مقالات در مجلات دانشگاهی و علمی-پژوهشی به چاپ رسیده است. این مجله‌ها که موجب دسترسی پژوهندگان به جدیدترین پژوهش‌ها در هر حوزه می‌شود، از اعتبار علمی بالایی برخوردار است. ویژگی این نوع مقاله‌ها آن است که بیشتر آنها حاوی نکته یا نکات تازه است و چون بر اساس شیوه‌ی تدوین خاصی که هر مجله در نظر دارد، نوشته می‌شود معمولاً ساختار و بیکراهی علمی دارد؛ یعنی دارای چکیده (فارسی و بعضاً انگلیسی)، کلیدواژه‌ها، نتیجه و ارجاعات و یادداشت‌های مفید و ذکر دقیق منابع و مأخذ است و از آن‌جا که استادان و اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها و دانشجویان تحصیلات تکمیلی نویسندگان این مقالات هستند، عموماً علمی و معتبر و مخاطب آنها نیز متخصصان فن یعنی استادان، دانشجویان و محققان هستند. البته در میان نشریات غیر دانشگاهی در مجلاتی مانند *ایران‌شناسی*، *ایران‌نامه*، *کتاب ماه ادبیات و فلسفه* و *کلک* نیز شاهد چاپ مقالات علمی و ارزشمندی هستیم.

۲- مجموعه مقالات

دسته‌ای از مقالات دهی هفتاد در مجموعه مقالات مختلف به چاپ رسیده که برخی از آنها مختص شاهنامه است:

- مجموعه مقالات همایش‌ها که دربرگیرنده‌ی مقالاتی است که در همایش‌های مرتبط با فردوسی و شاهنامه ارائه شده و پس از آن به صورت یکجا گرد آمده و منتشر شده است. مثل مجموعه‌ی بزرگ نمیرم *از این پس که من زنده‌ام* (۱۳۷۴) که شامل ۱۰۵ مقاله از شاهنامه‌پژوهان داخلی و خارجی است که در کنگره‌ی جهانی بزرگداشت فردوسی (دی ماه ۱۳۶۹، دانشگاه تهران) گرد هم آمده بودند. *تن پهلوان و روان خردمند* (۱۳۷۴) نیز مشتمل بر مقالاتی است که در میزگرد بزرگداشت فردوسی در پاریس ارائه شده و دربرگیرنده‌ی ۹ مقاله از شاهنامه‌شناسان بنام است.

- مجموعه مقالات شاهنامه‌پژوهان؛ مثل *گل رنج‌های کهن* (۱۳۷۲) که مجموعه‌ای از چند مقاله‌ی چاپ شده و چاپ نشده‌ی جلال خالقی مطلق درباره‌ی شاهنامه است. *فردوسی و شاهنامه در قفقاز* (۱۳۷۸) عنوان مجموعه‌ی مقالات ولی صمد است. *از پانزده دریچه* (۱۳۷۷) دربرگیرنده‌ی چند مقاله‌ی شاهنامه‌پژوهانه از ماگالی تودوا است و مقالاتی از جلیل دوستخواه درباره‌ی شاهنامه نیز در *حماسه‌ی ایرانی یادمانی از فراسوی هزاره‌ها* (۱۳۸۰) گرد آمده است.

در کنار مجموعه مقالات ویژه‌ی شاهنامه، در گروهی دیگر از مجموعه مقالات شاهنامه‌پژوهان یک یا چند مقاله‌ی مرتبط با شاهنامه و فردوسی در کنار مقالاتی در سایر موضوعات به چاپ رسیده است؛ مانند *چند گفتار در فرهنگ ایران* (۱۳۷۱) از شاهرخ مسکوب که یک گفتار آن به شاهنامه مربوط است^۱ و *مهجوری و مشتاقی* (۱۳۷۲) که مجموعه مقالات فضل‌الله رضاست و ۴ مقاله‌ی آن با شاهنامه در ارتباط

است.^۲ ۴ مقاله از مجموعه‌ی مقاله‌ها و رساله‌ها (۱۳۷۳) از رشیدیاسمی نیز در باب فردوسی و شاهنامه است^۳ و در مجموعه مقالات ماهیار نوابی (۱۳۷۷) ۳ مقاله‌ی مرتبط با شاهنامه به چاپ رسیده است.^۴ برخی از مقالات مربوط به شاهنامه در مجموعه‌هایی که با عنوان ارج‌نامه، یادنامه و جشن‌نامه به چاپ رسیده، درج شده است؛ مانند نامه‌ی کریمان (۱۳۷۳) که یادمان دکتر حسین کریمان است و یک مقاله‌ی آن در پیوند با شاهنامه است^۵ و یا یاد بهار (۱۳۷۶) که یادنامه‌ی دکتر مهرداد بهار است و ۴ مقاله‌ی آن به شاهنامه اختصاص دارد.^۶ در جشن‌نامه‌ی استاد ذبیح‌الله صفا (۱۳۷۷) ۴ مقاله^۷ و در ارج‌نامه‌ی ایرج (۱۳۷۷) که ارج‌نامه‌ی ایرج افشار است، ۶ مقاله^۸ و در یادنامه‌ی دکتر احمد تفضلی (۱۳۷۹) یک مقاله مرتبط با شاهنامه است.^۹

الف) مهم‌ترین رویکردهای شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد

در سال‌های پیش از دهه‌ی هفتاد، مهم‌ترین رویکردهای شاهنامه‌پژوهی که تعداد مقالات اختصاص یافته به آنها فاصله‌ی زیادی با دیگر رویکردها دارد، به ترتیب شامل مفاهیم، تحلیل داستانی، متن‌شناسی، زندگی‌نامه‌ی فردوسی و نقد آثار است. در دهه‌ی هفتاد مضامین و موضوعات مقالات دارای تنوع قابل توجهی است؛ اما مهم‌ترین رویکردها که اقبال و توجه بیشتری را به خود معطوف ساخته و هر یک بیش از ۱۰۰ مقاله را به خود اختصاص داده، از این قرار است:

۱- معرفی و نقد آثار مرتبط با شاهنامه و فردوسی

توجه به نقد آثار مربوط به شاهنامه و فردوسی شامل نقد مقالات، کتاب‌ها و نمایش‌نامه‌ها نسبت به سال‌های پیش از دهه‌ی هفتاد افزایش چشمگیری داشته است، به طوری که شمار مقالات مربوط به آن در هفتاد سال پیش از دهه‌ی هفتاد ۸۷ مقاله و تنها در دهه‌ی هفتاد ۱۴۴ مقاله است. از سال ۱۳۶۹ و پس از برگزاری کنگره‌ی جهانی فردوسی در تهران چاپ و نشر کتاب‌ها و مقالات مرتبط با فردوسی و شاهنامه رو به فزونی نهاد. بدیهی است انتشار آثار بیشتر ایجاب می‌کند که هر چه بیشتر به نقد و ارزش‌گذاری آنها پرداخته شود تا بایسته‌ها و نبایسته‌های پژوهشی در این حوزه مشخص گردد. نشریاتی چون کتاب ماه ادبیات و فلسفه، نشر دانش، نامه‌ی فرهنگستان و کلک و محققانی چون جلیل دوستخواه، سجاد آیدنلو و ابوالفضل خطیبی در زمینه‌ی چاپ مقالات انتقادی فعال‌تر از دیگر نشریات و نویسندگان بوده‌اند.

۲- بررسی مفاهیم شاهنامه

بررسی موضوعات مختلف و متنوع در حوزه‌ی افکار و اندیشه‌ها و مفاهیم شاهنامه موضوع تعداد زیادی (۱۳۵ مقاله) از مقالات دهه‌ی هفتاد است. تعداد مقالات تکراری، ضعیف و سطحی در این موضوع قابل توجه است؛ به گونه‌ای که در گروهی از این مقالات گاه تنها به گردآوری و نقل ابیات شاهنامه مرتبط با موضوع مورد نظر بسنده شده است.

۳- متن‌شناسی شاهنامه

تردید نیست که پایه و پیش‌زمینه‌ی پژوهش‌های شاهنامه‌شناسی، فراهم کردن متنی هر چه پیراسته‌تر و منقح‌تر از شاهنامه است و پژوهش‌های این حوزه از پژوهش‌های بنیادی محسوب می‌شود. این موضوع که در سال‌های پیش از دهه‌ی هفتاد نیز فراوان مورد توجه بوده (۱۱۴ مقاله) در دهه‌ی هفتاد مورد اقبال و توجه بیشتری واقع شده و ۱۲۹ مقاله را در شاخه‌های مختلفی چون نسخه‌ها و چاپ‌های مختلف شاهنامه، منابع شاهنامه، ابیات و روایات الحاقی به خود اختصاص داده است. مجله‌ی ایران‌شناسی در چاپ مقالات متن-شناسی بسیار فعال بوده است. از میان شاهنامه‌پژوهانی که اقبال بیشتری به این موضوع نشان داده‌اند می‌توان به جلال خالقی مطلق، محمود امیدسالار و ابوالفضل خطیبی اشاره کرد.

۴- داستان‌های شاهنامه

ساخت و بافت داستان‌های شاهنامه به گونه‌ای است که آنها را تأویل‌پذیر می‌کند؛ به همین جهت تحلیل داستان‌ها، حوادث و شخصیت‌ها همواره یکی از مسائل مورد توجه محققان شاهنامه‌پژوه بوده است و داستان‌های شاهنامه از نظرگاه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی، نمایشی و عرفانی مورد تحلیل قرار گرفته است. در سال‌های پیش از دهه‌ی هفتاد ۱۱۸ مقاله در این باب نگاشته شده است و تنها در دهه‌ی هفتاد ۱۲۶ مقاله؛ البته از میان مقالات مرتبط با این موضوع تعداد نسبتاً زیادی به بازنویسی صرف داستان‌ها بسنده کرده و هیچ‌گونه تحلیل و تفسیری ارائه نکرده‌اند.

ب) جریان‌های تأثیرگذار بر شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد

از جریان‌های مهم و تأثیرگذار شاهنامه‌پژوهی در دهه‌ی هفتاد که هر یک در مقالات چندی بازتاب یافته می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- تصحیح‌ها و شرح‌ها و گزیده‌های مختلف شاهنامه

ارائه‌ی تصحیح‌های مختلفی از شاهنامه به کوشش جلال خالقی مطلق، پرویز اتابکی و مصطفی جیحونی و انتشار شرح‌هایی بر شاهنامه به سعی میرجلال‌الدین کزازی و مهری بهفر و چاپ گزیده‌هایی از شاهنامه از جمله نامه‌ی نامور از محمدعلی اسلامی ندوشن، رستم و سهراب غلام‌محمد طاهری مبارکه و بهین‌نامه‌ی باستان از محمدجعفر یاحقی به نگارش مقالات متعددی در معرفی و نقد آنها منجر شده است.

۲- بازگرداندن شاهنامه‌ی شاه طهماسبی

یکی از اتفاقات مهم مرتبط با شاهنامه در دهه‌ی هفتاد بازگشت بخش بزرگی از شاهنامه‌ی شاه طهماسبی در سال ۱۳۷۳ به ایران است که مقالات نسبتاً زیادی به معرفی این نسخه‌ی ارزشمند شاهنامه و مرور بر سرگذشت آن و ماجرای ناموفق خرید آن در دوران پیش از انقلاب و سپس معاوضه‌ی آن با یک تابلو نقاشی و بازگشتش به ایران اختصاص یافته است. نخستین بار کریم امامی به نقل ماجرای سفر بازگشت این

نسخه به ایران پرداخت^{۱۰} و سپس دیگرانی چون همایون علی‌آبادی^{۱۱}، یحیی ذکاء^{۱۲}، سلمان فرمانفرمایان^{۱۳} و جلال متینی^{۱۴} به توضیح درباره‌ی این شاهنامه و نقل سرگذشت آن مبادرت کردند. در مجموع ۱۶ مقاله به طرح این موضوع اختصاص یافته است.

۳- معرفی دستنویس فلورانس

پس از معرفی دستنویس فلورانس در سال ۱۳۶۹ برای اولین بار^{۱۵}، بر سر میزان اعتبار و اصالت آن میان شاهنامه‌پژوهان اختلاف نظرهایی پدید آمد، به گونه‌ای که برخی آن را معتبرترین و کهن‌ترین دستنویس شاهنامه می‌دانند و برخی بر جعلی و کم ارزش بودن آن تأکید دارند. دنباله‌ی این مناقشات به دهه‌ی هفتاد نیز کشیده شده و مخالف و موافقان این نسخه ۱۰ مقاله با دیدگاه‌های متفاوت درباره‌ی آن نوشته‌اند. محمد روشن^{۱۶} با ادعای تراشیدگی و بازنویسی تاریخ و نیز ذکر صفت مبارک برای ماه محرم در این نسخه، آن را نشانه‌ی دستبرد به تاریخ نسخه دانسته و آن را نامعتبر خوانده است. در مقابل ایرج افشار^{۱۷} و برات زنجانی^{۱۸} با نگارش مقالاتی به ردّ دلایل محمد روشن مبنی بر ساختگی بودن نسخه پرداخته و با ذکر نمونه‌هایی از ذکر صفت مبارک برای ماه محرم در متون مختلف و دیگر دلایل در اثبات صحت تاریخ کتابت نسخه بر اصالت آن تأکید کرده‌اند. پیه‌مونته (Angelo Michele Piemontese) نیز به عنوان نخستین معرف نسخه‌ی فلورانس در واکنش نسبت به مجعول خواندن نسخه برای راهنمایی پژوهشگران در خصوص این نسخه اعلام آمادگی کرده است^{۱۹}. نیز چاپ شاهنامه‌ی فلورانس با گزارش ابیات و واژگان دشوار به قلم عزیزالله جویینی موضوع دو مقاله قرار گرفته است که جویینی نیز با انتشار دو مقاله به این دو نقد پاسخ داده است.^{۲۰}

۴- انتشار کتاب دیویدسن و مقاله‌ی دیویس

انتشار کتاب شاعر و پهلوان در شاهنامه (*Poet and Hero in Persian Book of kings*) از الگا دیویدسن (Olga Davidson) و مقاله‌ی «مسأله‌ی منابع فردوسی» (*The problem of Ferdowsi's sources*) از دیک دیویس (Dick Davis) و طرح این فرضیه که مأخذ عمده‌ی شاهنامه روایات شفاهی است، یک‌باره موجی از مقالات انتقادی را در مخالفت با آن برانگیخت. پژوهندگانی چون خالقی مطلق^{۲۱}، امیدسالار^{۲۲} و متینی^{۲۳} با نوشتن مقالاتی مفصل و نقدهایی مؤثر و با شواهد و استدلال‌های قانع‌کننده به ردّ این دیدگاه و دفاع از فردوسی و اثبات استفاده کردن او از منابع کتبی پرداختند. در مجموع ۹ مقاله به صورت کامل به این موضوع مربوط است.

۵- عرضه‌ی دستنویس سعدلو

عرضه‌ی نسخه‌ای کهن از شاهنامه - که متعلق به قرن هشتم و کهن‌ترین نسخه‌ی یافته شده‌ی شاهنامه در ایران است - از طرف خاندان سعدلو به مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و چاپ نسخه برگردان آن به همت همین مرکز در سال ۱۳۷۹، نگارش مقالات چندی را سبب شده است. ایرج افشار^{۲۴} برای اولین بار در

یادداشتی مختصر به معرفی این نسخه‌ی تازه خریداری شده پرداخت و اندک زمانی بعد فتح‌الله مجتبیایی^{۲۵} در مقاله‌ای به صورت مفصل با برشمردن ویژگی‌های ظاهری، خصوصیات املائی و رسم‌الخط به معرفی این نسخه مبادرت کرد. در معرفی این نسخه سه مقاله و در معرفی و نقد چاپ نسخه برگردان آن نیز سه مقاله پدید آمده است.^{۲۶}

۶- سخنرانی شاملو در امریکا

پس از سخنرانی جنجالی شاملو در دانشگاه برکلی امریکا، عده‌ی زیادی با نوشتن مقاله و گاه کتاب نسبت به آن عکس‌العمل نشان داده و به شیوه‌های گوناگون نادرستی سخنان وی را آشکار ساختند. در ادامه-ی مقالاتی که پیش از دهه‌ی هفتاد در واکنش به نظر شاملو نگاشته شد، در این دهه نیز در هشت مقاله بدین موضوع پرداخته شده است. از آن جمله است مقالات جلیل دوستخواه^{۲۷}، علی سجادی^{۲۸} و ناصر آقاجری^{۲۹} که به صورت کامل به این موضوع اختصاص دارد و در پنج مقاله‌ی دیگر در کنار طرح موضوعات دیگر به این مسأله نیز پرداخته شده است.^{۳۰}

۷- تعیین روزی به عنوان روز فردوسی

درباره‌ی تعیین روزی به نام روز فردوسی نظریات مختلفی ابراز و تاریخ‌های گوناگونی پیشنهاد شده است؛ آیدنلو^{۳۱} در مقاله‌ای ۲۵ اسفند ماه را بر بنیاد بیتی از شاهنامه در تاریخ پایان آن (سرآمد کنون قصه‌ی یزدگرد/ به ماه سپندارمذ روز ارد) بهترین و مستندترین روز به عنوان روز فردوسی دانسته است. یاحقی^{۳۲} در واکنش به این نظر و در توجیه انتخاب ۲۵ اردیبهشت ماه به عنوان روز فردوسی و چرایی ترجیح آن بر ۲۵ اسفند، دلایلی چون منطبق نبودن تقویم یزدگردی با تقویم جلالی، مناسب نبودن اسفندماه از نظر فصل و زمان، مناسبت لفظی اردیبهشت با ارد و دور نبودنش از اسفند و انطباق آن با فصل بهار و فراغت نیروها و امکانات شهر مشهد را برشمرده است. احسان یارشاطر^{۳۳} که مقیم امریکا است با رویکردی متفاوت ۱۴ دی را که زادروز فردوسی است نسبت به آغاز سرایش شاهنامه یا اتمام آن به عنوان روز فردوسی مناسب‌تر می‌داند. در نهایت در سال ۱۳۷۷ روز ۲۵ اردیبهشت‌ماه به عنوان روز فردوسی تصویب و از سال ۱۳۷۸ در تقویم‌ها ثبت گردید. از آن زمان تاکنون هر ساله همایش‌های مختلفی به بهانه‌ی این روز در شهرهای مختلف به ویژه مشهد، برگزار می‌شود که تأثیر مثبتی در جهت پویاتر شدن جریان شاهنامه‌پژوهی داشته است.

یادداشت‌ها

- ۱- مسکوب، شاهرخ، (۱۳۷۱)، «فریدون فرخ»، چند گفتار در فرهنگ ایران، چ اول، تهران: زنده رود، صص ۲۵-۸۲.
- ۲- رضا، فضل‌الله، (۱۳۷۲)، «نیستان هست‌نمای»، مهجوری و مشتاقی (مقالات فرهنگی و ادبی)، چاپ اول، تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی و ادبی، صص ۶۱-۶۶، «از نشان‌های کم‌دانشان و دانشوران» (صص ۶۷-۶۹)، «هنر یا گهر» (صص ۷۰-۷۳) و «شاهنامه و هویت ملی ایران» (صص ۷۴-۸۷).

- ۳- رشید یاسمی، غلامرضا، (۱۳۷۳)، «اعتقاد فردوسی در باب کوشش و تقدیر»، مقاله‌ها و رساله‌ها، به کوشش ایرج افشار با همکاری محمدرسول دریاگشت، تهران: مجموعه‌ی انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشاریزدی، صص ۱۸۳-۱۸۸، «نصایح فردوسی» (صص ۱۸۹-۱۹۱)، «اوصاف زنان در شاهنامه» (صص ۱۹۳-۱۹۹) و «عشق و مناعت در شاهنامه» (صص ۲۰۱-۲۰۵).
- ۴- ماهیار نوابی، یحیی، (۱۳۷۷)، «روز مرگ یزدگرد شهریار و درازای پادشاهی او»، مجموعه‌ی مقالات ماهیار نوابی، به اهتمام محمود طاووسی، شیراز: انتشارات نوید شیراز، صص ۲۹۳-۲۹۷، «خزروان، اولاد؟» (صص ۳۰۷-۳۱۲) و «وهر واژه‌ای از شاهنامه» (صص ۳۳۵-۳۴۱).
- ۵- خالقی‌راد، حسین، (۱۳۷۳)، «زبان فردوسی و واژگان عربی شاهنامه»، نامه‌ی کریمان، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، صص ۱۴۷-۱۵۲.
- ۶- «نکته‌هایی درباره‌ی تصحیح علمی و انتقادی داستان بیژن و منیژه» از مهدی قریب، یاد بهار (یادنامه‌ی دکتر مهرداد بهار)، تهران: آگه، ۱۳۷۶، صص ۶۵۱-۶۵۹، «خدا، مرگ و رستاخیز در شاهنامه» از باقر پرهام (صص ۵۲۳-۵۵۹)، «عجم زنده کردم بدین پارسی» از محمدتقی راشد محصل (صص ۵۷۵-۵۸۸) و «رخش رستم اسب قربانی؟» از خجسته کیا (صص ۳۷۳-۳۸۱).
- ۷- «یادداشتی بر مقاله‌ی نگاهی تازه به مقدمه‌ی شاهنامه از شادروان دکتر زریاب‌خویی» از جمال رضایی، جشن‌نامه‌ی استاد ذبیح‌الله صفا، به کوشش سیدمحمد ترابی، تهران: شهاب ثاقب، ۱۳۷۷، صص ۲۹۱-۲۹۵، «آز و نیاز دو دیو گردن‌فراز» از جلیل دوستخواه (صص ۲۵۴-۲۸۰)، «نفوذ شاهنامه در دنیای مناقب» از محمدجعفر یاحقی (صص ۴۷۷-۴۹۴) و «فردوسی و شاهنامه‌ی او» از سیدمحمد دامادی (صص ۲۳۶-۲۵۳).
- ۸- «یادداشت‌هایی درباره‌ی دیباچه‌ی شاهنامه» از جويا جهانبخش، ارج‌نامه‌ی ایرج، ج ۲، به کوشش محسن باقرزاده، تهران: انتشارات توس، ۱۳۷۷، صص ۱۳۹-۱۵۰، «ترجمه‌ی بنداری و نقش تعیین‌کننده‌ی آن در شاهنامه‌شناسی» از محمد فشارکی (صص ۲۵۱-۲۶۵)، «اگر تندبادی برآید ز گنج» از جلیل اخوان‌زنجانی (صص ۸۱-۸۴)، «تخت، کیهان و درخت زندگی در شاهنامه» از هریرت بوسه (صص ۱۵۱-۱۶۸)، «انسان بازیگر در شاهنامه‌ی فردوسی» از فریدون هادی‌زاده (صص ۳۶۹-۳۷۶) و «تشابه مقبره‌ی رستم و یک سردار چینی سلسله‌ی هان» از پریش جم‌زاده (صص ۱۳۱-۱۳۷).
- ۹- خالقی‌مطلق، جلال، (۱۳۷۹)، «درباره‌ی لقب بهرام سردار مشهور ساسانی»، یادنامه‌ی دکتر احمد تفضلی، تهران: سخن، صص ۱۶۱-۱۶۲.
- ۱۰- «داستان بازگشت یک شاهنامه‌ی نفیس»، فصلنامه‌ی هنر، ش ۲۹، تابستان و پاییز ۱۳۷۴، صص ۱۹۷-۲۰۶.
- ۱۱- «شاهنامه‌ی تهماسبی نامه‌ی باستان که به کهن بوم و بر بازگشت»، فصلنامه‌ی هنر، ش ۲۶، پاییز ۱۳۷۳، صص ۱۳۷-۱۳۸.
- ۱۲- «ماجرای خرید شاهنامه‌ی شاهی»، کلک، ش ۶۸-۷۰، آبان-دی ۱۳۷۴، صص ۱۳۴-۱۵۲.
- ۱۳- «بازگرداندن شاهنامه‌ی شاه طهماسبی»، گفتگو، ش ۹، پاییز ۱۳۷۴، صص ۷۵-۷۷.
- ۱۴- «ما مارگزیدگان»، ایران‌شناسی، س ۱۱، ش ۴۲، تابستان ۱۳۷۸، صص ۲۳۷-۲۵۲.
- ۱۵- «شاهنامه مورخ ۶۱۴»، لقمان، س ۶، ش ۲، ۱۳۶۹، صص ۱۲۹-۱۳۰.
- ۱۶- «نسخه‌ی شاهنامه‌ی فردوسی مورخ ۶۱۴»، آینه، س ۱۸، ش ۷-۱۲، مهر-اسفند ۱۳۷۱، صص ۴۹۳-۴۹۴.
- ۱۷- «شاهنامه‌ی فلورانس و ماه محرم‌الحرام»، کلک، ش ۶۸-۷۰، آبان-دی ۱۳۷۴، صص ۸۰-۸۱.

- ۱۸- «شاهنامه‌ی فردوسی و نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی ملی فلورانس مورخ ۶۱۴»، نامه‌ی بهارستان، س ۱، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۷۹، صص ۴۵-۵۰.
- ۱۹- «شاهنامه‌ی فردوسی و نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی ملی فلورانس»، نامه‌ی بهارستان، س ۲، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۰، صص ۲۰۸-۲۰۹.
- ۲۰- «بر شاخه‌ی سرو سایه‌فکن» از سجّاد آیدنلو، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۲۷، دی ۱۳۷۸، صص ۵۱-۵۳ و «در گذر از کاخ نظم» از ابوالفضل حبیبی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۳۷، آبان ۱۳۷۹، صص ۴۰-۴۳، پاسخ به نقد: «پاسخ به بر شاخه‌ی سرو سایه‌فکن»، عزیزالله جوینی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۳۶ (مهر ۱۳۷۹)، صص ۷۵-۷۶ و «پاسخ به نقد»، عزیزالله جوینی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۴۰ (بهمن ۱۳۷۹)، صص ۶۸-۷۱.
- ۲۱- «دو نامه درباره‌ی بدیهه‌سرایی شفاهی و شاهنامه»، ایران‌شناسی، س ۹، ش ۱، بهار ۱۳۷۶، صص ۳۸-۵۰.
- ۲۲- «شاعر و پهلوان در شاهنامه‌ی فردوسی»، ایران‌شناسی، س ۷، ش ۲، تابستان ۱۳۷۴، صص ۴۳۶-۴۵۷.
- ۲۳- «درباره‌ی مسأله‌ی منابع فردوسی»، ایران‌شناسی، س ۱۰، ش ۲، تابستان ۱۳۷۷، صص ۴۰۱-۴۳۰.
- ۲۴- «به شه‌نامه نظر کن تا بینی: نسخه‌ی سعدلو»، آینده، س ۱۸، ش ۷-۱۲، مهر- اسفند ۱۳۷۱، صص ۴۶۵-۴۶۶.
- ۲۵- «نسخه‌ای کهن از شاهنامه‌ی فردوسی (متعلق به مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی)»، آینده، ش ۴-۶، تیر- شهریور ۱۳۷۲، صص ۲۹۱-۳۰۱.
- ۲۶- «شاهنامه‌ی فردوسی همراه با خمسه‌ی نظامی»، بی‌نام نویسنده، آینده‌ی میراث، س ۳، ش ۲-۳، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۳۸، «شاهنامه‌ی فردوسی همراه با خمسه‌ی نظامی» از جلال متینی، ایران‌شناسی، س ۱۳، ش ۱، بهار ۱۳۸۰، صص ۲۲۷-۲۲۸ و «کهن‌ترین نسخه‌ی شناخته‌شده‌ی از شاهنامه در ایران» از ابوالفضل خطیبی، نامه‌ی فرهنگستان، س ۵، ش ۱، بهار ۱۳۸۰، صص ۱۹۱-۱۹۲.
- ۲۷- «نقد یا نفی شاهنامه»، کلک، ش ۳۱، مهر ۱۳۷۱، صص ۶۷-۸۴.
- ۲۸- «دشمنی با فرهنگ ایران»، ره‌آورد، ش ۵۳، بهار ۱۳۷۹، صص ۷۸-۸۵.
- ۲۹- «نقدی بر نقد به شیوه‌ی غیر جانبدارها»، چیستا، ش ۱۷۶-۱۷۷، اسفند ۱۳۷۹ و فروردین ۱۳۸۰، صص ۵۶۲-۵۷۳.
- ۳۰- «داستان ضحاک» از عنایت‌الله رضا، گلچرخ، س ۱، ش ۲، اردیبهشت و خرداد ۱۳۷۱، صص ۸-۱۱، «کالبدشکافی یک بزرگداشت» از چنگیز پهلوان، ایران‌نامه، ش ۳۸، بهار ۱۳۷۱، صص ۲۹۷-۳۲۳، «دیاچه‌ی نوین شاهنامه» از عبدالعلی دستغیب، چیستا، ش ۹۲، آبان ۱۳۷۱، صص ۲۵۹-۲۶۷، «اسطوره‌ی ضحاک و روزگار پر آشوب فردوسی» از جویا جهانبخش، گلچرخ، ش ۱۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۵، صص ۴۷-۵۴ و «باز هم ماجرای ضحاک ماردوش» از ابوالفضل خطیبی، کتاب ماه هنر، ش ۲۵-۲۶، مهر و آبان ۱۳۷۹، صص ۵۶-۵۸.
- ۳۱- «روز فردوسی باید چه روزی باشد؟»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۲۹-۳۰، اسفند ۱۳۷۸ و فروردین ۱۳۷۹، صص ۶۲-۶۳.
- ۳۲- «۱۲۵ اردیبهشت ماه روز ملی فردوسی»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۳۳، تیر ۱۳۷۹، صص ۶۲-۶۳.
- ۳۳- «جشن زادروز فردوسی»، ایران‌شناسی، س ۱۲، ش ۴۸، زمستان ۱۳۷۹، صص ۷۷-۷۷.